

ЖІНОЧЕ В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ ЗАПОРОЖЖЯ. МЕЖІ ПРИСУТНОСТІ

*Пошуки слідів жінок в історії є
часто справою проблематичною.*

Ж. Дюбі М. Перро

Героїка козацької доби була й залишається однією з найяскравіших сторінок української історії. Про козацьку славу України написано сотні наукових і науково-популярних книжок, видано підручники, навчальні посібники, енциклопедії та збірники архівних документів.

Однак, гортаючи сторінки цих книжок, знайомлячись з історією та культурою Козацької України, допитливий читач знайде хіба що декілька жіночих імен на тлі повної чоловічої домінації. Жінки ніби й не жили на овіяних козацькою славою берегах Дніпра. А може, за димом мушкетів та дзвоном козацьких шаблук вітчизняні дослідники їх просто не помічали, виштовхуючи за межі суспільного, а отже, й за межі історичного? Це доволі не риторичне запитання ставимо тому, що українська гуманітарна наука при розгляді козакознавчої проблематики ще й досі, обираючи спосіб думання, послуговується штампами середини ХІХ ст., які характеризували становище жінки в південноукраїнському степовому соціумі відповідно до існуючих на той час тенденцій¹.

Такий порядок речей можна зрозуміти, виходячи з того, що вивчення історії — соціальна діяльність, підпорядкована тенденціям часу і місця².

Конкретне втілення ці тенденції знаходять, як правило, у впливі ідеології, національних та інтернаціональних стереотипів і т. ін. Виходячи з цього, дослідник, обираючи об'єкт свого дослідження, неминуче стикався з типовою, а мова йде про вітчизняну історіографію ХІХ–ХХ ст., ситуацією, коли погляд на проблему як на предмет дослідження визначався у відповідності з тенденціями часу і місця.

Проблема присутності жінки у козацькому середовищі південноукраїнських степів з периферії розгляду (тобто з того, як вона представлена в джерелах) лише в останнє десятиріччя ХХ ст. потрапляє до його центру³, хоча джерела самі по собі не давали для цього підстав — підстава визначалася, до певної міри, вимогами часу та спробами окремих істориків критично осмислити «очоловічений по самі вінця» (і прийня-

тий за аксіому тогочасною гуманітарною наукою) історичний наратив попередників.

Заявлена у заголовку нашої статті проблематика обумовлює не лише вибір предмета дослідження, а й визначає місце (обмежену кордонами Запорозьких Вольностей територію, на якій проживала громада запорозьких козаків) та її хронологічні рамки, які охоплюють період з XVI ст. до останньої чверті XVIII ст.

Обравши темою наукового зацікавлення проблему присутності «жіночого» в культурному просторі Запорожжя, спробуємо, відгородивши мозок від вірусу сучасності, відповісти на запитання, які, можливо, допоможуть усвідомити причини неприсутності (або присутності) жінок в культурному просторі тогочасного південноукраїнського соціуму, а також усвідомити його специфіку.

Осмислення взятої до розгляду проблематики ми почнемо з наступного запитання: чи була Нижня Наддніпрянщина територією, де побувала суто чоловіча військова спільнота та суто маскуліні традиції життєустрою? Це запитання буде першим в порядку розгляду заявленої проблематики, але не основним. Основним же стане друге запитання: чи був (а якщо був, то наскільки) насичений культурний простір Запорожжя сценаріями жіночої активності та маркованими жіночим впливом традиціями козацького (читай: чоловічого) життєустрою?

Перед нами відразу ж постає низка проблем, які *a priori* належать до категорії *малодосліджених*, і з цього ми й будемо виходити, обираючи спосіб думання й методику реконструкції минулого⁴. Її основою стане системний метод історичного аналізу.

Виходячи з цього, під культурою надалі будемо розуміти не сукупність досягнень у розвитку духовного життя України XVI–XVIII ст., а світоглядну модель, характерну для цього соціуму, всю систему цінностей, виражену, втілену і символізовану в артефактах, людських вчинках, загалом у повсякденному житті⁵, всю систему стосунків, встановлених між тогочасними людьми і світом. Ця вироблена південноукраїнським соціумом система, головним чином, і визначала те, як людина (а в нашому випадку **войовнича чоловіча спільнота**) моделює світ і саму себе. Намагання віднайти та вписати жінку в культурний простір Нижньої Наддніпрянщини потребують нового (залучаючи традиційні і нетрадиційні історичні джерела) прочитання тих сторінок історії України, які до недавнього часу вважалися неважливими — повсякденність, приватне життя, традиції і звичаї. Тобто ті сфери, з якими найчастіше пов'язували і до яких «відносили» будь-яку жіночу активність. Звернення до історії повсякденності в цьому контексті є, на наш погляд, цілком виправданим, бо без детального вивчення уявлень людини про оточуючий її світ неможливо зрозуміти механізми взаємодії населення країни, регіону або навіть того чи іншого населеного пункту із оточуючим його навколишнім середовищем⁶. З'ясування механізмів функціонування конкретної системи, в якій реалізувалася соціальна поведінка людини, повинно

включати в себе не тільки економічну та політичну основи її життєдіяльності. Важливе місце повинно належати і мікросередовищу, в якому жив конкретний індивід, керуючись його обов'язковими нормами поведінки, світоглядом, духовною орієнтацією та стереотипами морально-етичних цінностей⁷. Те, як людина і суспільство дивляться на проблему, окреслює межі цієї проблеми, а опис реальності, як правило, впливає як на саму реальність⁸, так і на її сприйняття та усвідомлення.

Південна оаза чоловічої звитяги

Пошуки жіночого в культурному просторі Південної України ми почнемо з того, що в межах XVI — останньої чверті XVIII століття українські землі входили до складу Великого князівства Литовського, Польсько-Литовської держави — Речі Посполитої, а з 1654 року були приведені у тісний зв'язок з державним устроєм Московської держави. Досить віддалені один від одного українські історико-етнографічні та географічні регіони — Волинь, Поділля, Київщина та Наддніпрянщина (Середня і Нижня) являли собою об'єднану лише за мовним та, певною мірою, релігійно-конфесійним (православ'я) принципами цілісність. В уяві тогочасних жителів Волині, Поділля, Київщини і Наддніпрянщини політична незалежність країни, на відміну від сучасного стереотипу мислення, не ототожнювалась з державною суверенністю, оскільки тодішня правосвідомість не знала безпосереднього панування держави над особою підданого⁹. А тому на цих, досить обширних теренах існувала велика кількість, скажімо так, «місцевих» (чутливо залежних від природного середовища, рівня агресивності культурних практик сусідів та інших суспільствотворчих чинників) типів життєустрою.

На південних околицях Речі Посполитої зрушення, які, вочевидь, перевернули руське життя після зміни державної приналежності і типів цивілізацій у Києві та готично-європеїзованому Львові, хіба що легкими брижами ковзали над степом, що гігантським пасмом оточував українські землі з Півдня. Заселене кочовою людністю Поле, а по-татарськи *Heuhat* (Степ), на першу половину XVI століття тягнулося ледве не на п'яту частину нинішньої України, охоплюючи південні регіони Черкаської та Вінницької областей, повністю — Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську і Херсонську та почасти — Одеську і Запорізьку області. Своєрідними «дверима» в це Поле з боку досить густозаселеного (в тогочасному розумінні) Подніпров'я були пороги — переривчасте гранітне пасмо, що перетинало течію Дніпра, простягаючись на багато кілометрів між теперішніми містами Дніпропетровськом та Запоріжжям. За порогами, нижче описаної ще в середині X ст. Костянтином Багрянородним Кічкаської переправи, починався Дніпровський Низ. Густі дубові гаї в гирлах дніпровських допливів, незаймані бджолині рої, велика кількість риби, птахів і диких звірів, родючі землі та південна розкішна

краса витворювали з цих місць привабливу райську оазу, створену Богом для сміливців, які зможуть дістатися сюди, подолавши степ та Дніпровські пороги.

Для нас в цьому контексті важливим буде не стільки факт участі в колонізації краю вихідців з різних регіонів тогочасної України, скільки усвідомлення можливої присутності (на протилежному наполягає більшість вітчизняних дослідників другої половини ХІХ–ХХІ ст.)¹⁰ в культурних практиках і традиціях степового краю жіночих слідів. Шукаючи жіночі сліди, ми будемо «збирати все, що залишили по собі люди», мешканці цього регіону, «критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші свідчення»¹¹ про минуле цього краю... Підкреслимо, що проблема відсутності або наявності жіночих слідів в традиціях степового соціуму сама по собі значно важливіша, аніж це видається на перший погляд. Бо вироблена соціумом традиція, як правило, є беззаперечною можливістю входження індивіда, мікрогрупи чи соціального прошарку в історію. Через традицію (її наявність) можна вписатися в конкретний історичний період, знайти своє місце, а значить і легітимізуватися¹².

Пошуки слідів жінок в культурних традиціях войовничого степового соціуму розпочнемо із Запорожжя, історико-географічної області, яка протягом тривалого часу відігравала роль своєрідного культурного центру регіону¹³ і була тісно пов'язана з утвердженням на історичній арені войовничої чоловічої спільноти — козацтва.

Південний степ сформував на цій території відмінний від існуючих тип життєустрою та людської особистості. Степовий соціум був зовсім не схожий на замкнене, загиснуте в лещата релігійного догматизму, розділене щільними становими перегородами суспільство середньовічної Європи. Вартість і значимість особистості в цьому соціумі визначалася більше за особистими якостями індивіда, аніж за його приналежністю до якоїсь соціальної групи чи стану. Степ був краєм особистої волі та великих можливостей¹⁴. Він притягував до себе людей «пасіонарних»¹⁵, здатних до дії та вчинку чоловіків і жінок¹⁶. Не можна не погодитись із тим, що особливі умови життя на окраїнних землях сприяли виробленню у степового населення таких рис характеру, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки. Мінливий ритм існування, де щохвилини людина мусила бути готовою перейти від мирних занять до війни, покладаючись лише на власну кмітливість, мужність та Божу ласку, вимагав інакшого внутрішнього закону й порядку, аніж той, що був вироблений інституціями стабільного світу.

Зрозуміло, що в Степу, де сила панувала над правом, зброя, а не закон розв'язувала більшість суперечок, виховувались люди сильні, енергійні та хижі, які могли оборонитись і від чужих, і від своїх.

Подібні обставини життя мусили відбитися не лише на чоловіках, а й на жіноцтві, через те тогочасна українка повинна була виявляти і «загальну грубість, і нахил до насильства»¹⁷. Живучи в багатих на дикого звіра, рибу, птицю та різноманітні небезпеки «пограничних» місцевос-

тях, жінка мусила бути не лише турботливою матір'ю та підприємливою господинею, але й безстрашним воїном, здатним захистити себе, свій дім від нападників. Такі умови життя повинні були впливати на характер жінки, виховували з неї енергійну, «напівчоловічу натуру, здатну до скорботи, до жажливих випробувань»¹⁸. Активну присутність жінок в економічній, військовій та управлінській сферах життєдіяльності цього регіону засвідчують і тогочасні письмові джерела — різного роду акти купівлі-продажу, тестаменти, дарчі акти, тощо¹⁹. Історик Й. Ролле, посилаючись на документи приватних архівів, зробив спробу зосередити увагу сучасників та вписати в контекст історії Запорозжя активну участь жінок шляхетського стану в обмінах та викупах полонених, які протягом багатьох років проводилися в Запорозькому степу під Переволочною²⁰. Кажучи словами історика, «в полях під Переволочною можна було побачити не одну зем'янку, яка, заручившись листом Яна III до запорозької старшини... і захопивши з собою набитий золотом мішок, поспішала в степ, аби за посередництва Кошового викупити з неволі рідну бранку...»²¹. Дотичні до заявленого сюжету про присутність жінок у межах Запорозжя, на Січі та в козацькому війську фіксуються і в роботах Юрія Мицика та Сергія Жеребкіна²².

Активність «прикордонних», «...здатних до найжахливіших випробувань» жінок, очевидно, являла для сучасників узвичаєне явище і набувала рис традиції пограничного життєстрою. Бо саме в цей період, а мова йде про XVI — першу половину XVIII століття, в літературі, музиці та інших культурних практиках польсько-литовської держави, до складу якої входили і українські землі, з'являється, достатньо «омужнений» ідеал жінки-воїниці, захисниці південних кордонів Речі Посполитої²³. За своїм архетипом ці жінки займали один ряд з міфічними амазонками, чия країна, начебто, знаходилась навколо озера Меотида, поблизу Борисфена: вправні воїниці, впливові політики та мисливці в уявленнях еліти Литовсько-Польської держави наділялися надзвичайною силою. Вони успішно полювали на диких тварин, очолювали армії і повстанські загони, організовували оборону фортець і замків, звільняли з полону бранців, а також здійснювали інші «нежіночі» вчинки²⁴. Подвиги воїничих амазонок врешті стають частиною сарматської ідеології, яку виробила і сповідувала польсько-литовська шляхта зазначеного періоду. У відповідності з цією ідеологією шляхта вела свій рід не від слов'янського коріння, як поспільство, а від сарматів, воїничого народу, який жив в безкрайніх чорноземних степах, що простягались від південних околиць Речі Посполитої аж до Центральної Азії²⁵.

В тогочасній польській літературі складається окремий літературний жанр, в якому прославляються (а не висміюються, як те було зазвичай у більшості країн Західної Європи) «надзвичайні жінки, які поводять себе як чоловіки»²⁶, втілюють гідний для наслідування архетип жіночої потуги²⁷. Польський поет XVI ст. Ян Коховський (1530–1584), відображаючи в своїй творчості підпорядковану тенденціям часу і простору соціальну

діяльність еліти тогочасного суспільства, навіть мав за переконання тезу про те, що історія слов'ян починається з жінок, войовничих амазонок, які прийшовши в Скіфію, заснували на її території дві Сарматії — польську та руську²⁸. Елітарна латиномовна частина українських мислителів цього періоду, ті що писали латиною, також наголошувала на скіфському походженні значної кількості козацьких традицій. Тогочасні українські світські поети і мислителі, за словами сучасної дослідниці латиномовної літератури Олени Ситько, ставили собі за мету в образних картинах власних творів «рівноцінно відображати унікальний історичний та міфологічний шари національного світосприйняття, філософії, естетики й моралі»²⁹, своєрідно пов'язуючи їх зі світоглядними уявленнями, філософією та моральними якостями сучасників. Своєю чергою, автор пізнішої хроніки (початок XVIII ст.) Даніель Крман, перебуваючи вже в інших часових і просторових координатах, знову ж таки звертає увагу на непроминальність давніх скіфських звичаїв, зауважуючи, що: «ці запорожці успадкували багато чого від амазонок — цих нечувано войовничих і шалено сміливих жінок, що рівнялися славою й перевищували відвагою мужів, та що, як кажуть, жили у Скитії біля Дніпра»³⁰.

Отже, в світоглядних уявленнях «офіційних ідеологів» Речі Посполитої єдиний європейський міф про жінок-войовниць пов'язувався з територією та культурною традицією Степової України і Нижньої Наддніпрянщини, зокрема регіону, де за твердим переконанням більшості сучасних дослідників формувався духовний світ виключно чоловічої військової спільноти³¹ та українська фольклорна традиція, орієнтована на «суто чоловічі жанри»³².

Таким чином, з одного боку, перед нами рясніють численні твердження дослідників XIX–XX ст. про «чисто патріархатну республіку за Дніпровими порогами»³³, духовний світ суто чоловічої військової спільноти та орієнтацію української фольклорної традиції на чоловічі жанри, а з іншого — роздуми європейських мислителів та «офіційних ідеологів» Речі Посполитої про традиції і природу войовничих жінок степового пограниччя, мережа існуючих в межах Запорожжя топонімів, які семантично пов'язані жіночою присутністю³⁴, та припущення автора цих рядків про те, що елементи, які одного разу потрапили в кров і єство народу, хай навіть в дуже давні часи, вже ніколи не зникають безслідно.

Стає очевидним, що прийнята за аксіому вітчизняною гуманітарною наукою гіпотеза про існування за Дніпровськими порогами суто патріархатної республіки виявилася недоведеною. Бо горішній поверх польсько-литовського культуротворення, який належав, кажучи словами Михайла Бахтіна, «офіційним ідеологам епохи»³⁵, як бачимо, не лише фіксував фізичну присутність жінок біля татарських кордонів, але й, до певної міри, вирізняв її специфіку. Для тієї місцевості і того часу виховання дівчат в традиціях амазонок було, за твердженням сучасників, звичайною справою...³⁶

Жіночі сліди на тлі духовних традицій степової спільноти

Взявши до уваги твердження Наталі Яковенко про те, що побутова свідомість ординарних людей, форми їхньої соціальної реакції та стереотипи мислення повинні бути «еквівалентними моделі “високої” культури»³⁷, спробуємо подивитись на виявлене нами протиріччя крізь призму світоглядних уявлень ординарних людей — мешканців Нижньої Наддніпрянщини. Для цього, окрім традиційних джерел, ми залучимо до аналізу ще й ті історичні джерела, які до недавнього часу вважалися неважливими в руслі позитивістського історичного наративу — історичні легенди і перекази, записані на теренах Нижньої Наддніпрянщини.

Апеляція до цього шару народної прози, який традиційно називають історичним, є, на наш погляд, цілком виправданою, оскільки саме він за характером героя, події або хронотипу асоціюється з певною добою, соціальним середовищем чи історичною особою³⁸.

Відбиття дійсності в цьому типі історичних джерел завжди мало характер художнього осмислювання (в письмових джерелах ця риса зустрічається лише в художніх творах). Проте фольклор за своє багатомірове існування виробив досить стійку систему художніх образів, які своєрідно і неповторно відображають реальне життя. В цій системі, окрім інформаційної, кажучи словами Лева Пушкарьова, закладена ще й «емоційна оцінка дійсності, яка подекуди дає дослідникові більше для характеристики поглядів і почуттів народу, ніж точні фактичні дані»³⁹. Не викликає сумніву і твердження про те, що основний зміст більшості історичних переказів становлять описи якщо не реальних, то дуже наближених до реальності (цілком вірогідних) історичних подій⁴⁰, які привертати увагу і відображались у свідомості окремих, наділених здатністю до такого типу ретрансляції історичної пам'яті, індивідів. Зважаючи на той факт, що традиція з часом відсіяла більшість другорядних (для свідомості реципієнтів, які знаходились в інших часових координатах) деталей і наповнила перекази новим ідеологічним навантаженням, призначення цього виду народної прози залишилось незмінним — відбивати уявлення народу про своє історичне минуле в усній формі. Таким чином, маємо підстави наголосити на тому, що для пошуку слідів жінок у культурних традиціях українського степового козацького соціуму використання усних (фольклорних) історичних джерел є цілком виправданим.

Отже, основою нашого подальшого аналізу стане масив історичних легенд і переказів з теренів колишнього Запорожжя. Ми будемо мати перед собою домінуючу суспільну сітку вартостей, яка була характерною для козацької епохи, і в світлі якої і повинна постати непринадність або

принадність становища жінки, побаченого крізь призму чоловічих уявлень про «благо».

Почнемо із записаної в кінці XIX ст. на Мелітопольщині (південна частина нинішньої Запорізької області) легенди «Дівоча слобода», в якій фіксується інформація про місцезоташування («урочище Киз-Яр», де Киз — дівчина, яр — глибока балка) та повсякденне життя войовничої жіночої орди. «Це були хоробрі жінки. Вони чудово рубалися і стріляли з луків у бою, їздили верхи на конях, дуже часто перемагали та брали в полон чоловіків. Керувала цими жінками-войовницями і провадила їх на війну цариця великої краси»⁴¹. Цікаво, що саме в цій місцевості в 1948 році було знайдене поховання жінки-войовниці. На голові похованої жінки була корона, а поряд лежали меч, казан, дзеркало і оббите золотом кінське сідло⁴². Досліджуючи кургани Степового Подніпров'я та Причорномор'я, українські археологи також виявили цілий ряд поховань озброєних жінок-войовниць⁴³. Зібравши й узагальнивши весь доступний матеріал, археологи В. Іллінська та О. Фіалко підтвердили існування в степовому скіфському соціумі інституту жінок-войовниць. Ці жінки, на думку дослідниць, брали участь у кінних легкоозброєних загонах, які, за відсутності чоловіків-воїнів, вирушали у походи або в довге сезонне кочування, охороняли від нападників майно, худобу, житло і т. ін.⁴⁴ Основним озброєнням скіфських жінок були луки і стріли, рідше — списи, дротики, мечі, ще рідше — захисний обладунок⁴⁵. За переконанням О. Фіалко, у V — першій половині IV ст. до н.е. жінки-воїни могли складати особливі легкоозброєні загопи, чисельність яких доходила до 25% від загальної кількості війська⁴⁶. Тим самим маємо підстави говорити не лише про фактичне існування в скіфську епоху інституту жінок-войовниць, а й про досить правдиве відображення, в записаному на Мелітопольщині переказі, традицій цієї, досить віддаленої від нас у просторі і часі епохи.

В переказі «Могила Настина» (в інших варіантах «Могила Насті»), записаному Д. Яворницьким в с. Котівці на Катеринославщині (нині Дніпропетровська обл.), фіксується інформація про традиції життєустрою войовничої чоловічої спільноти та про повсякденне життя відважної жінки-войовниці на ймення Настя. Вона носила шаблю, шаровари, шапку і «тримала у себе ватагу козаків, а ніхто того не знав, що вона дівка... Кілька років правила вона за козака. А як умерла, то тоді тільки й дізналися, що вона дівка»⁴⁷. Відвага, сила і хоробрість цієї жінки вочевидь були настільки великими, а її дії як ватажка настільки вправними, що козаків навіть не здогадувались про те, що ними керує «отаманша». Архетип жінки-войовниці в цьому випадку включає в себе доволі розповсюджену на українських землях традицію перевдягання в чоловічий одяг, підмальовування вусів, гоління голови і т. ін. Інформацію про це подають як усні, так і писемні джерела козацької доби. Італійський і польський історик початку XVII ст. Олександр Гваньїні, описуючи події 1524 року на Поділлі, зазначав, що серед загиблих захисників замку Прухнік були знай-

дені й «гіла жінок, переодягнених у чоловічий одяг. Для того, аби їх не розпізнали, жінки поголили собі голови»⁴⁸.

Записаний на Дніпропетровщині краєзнавцем А. Ковальовим у ХХ столітті переказ розповідає про те, що в повстанні під проводом Якова Острянина (1638 р.) брала активну участь дружина кодацького сотника Семена Мотори Варвара. Особливо відзначилась ця Варвара під час захисту повстанського табору біля Жовнина на р. Сулі. Острянин нібито доручив Варварі Моторі стріляти особливо важливих персон у ворожому таборі, приставивши шість козаків заряджати мушкети та готувати стріли для неї. За переказом, розвідники Потоцького виявили, що джерелом «особливого зла» з боку козацького табору є відьма, яка безпомилково підстрілює ротмістрів та вельмож. Перебіжчик-реєстровець повідомив, що та відьма зветься Варварою Кодак. «Потоцький нібито наказав відкривати гарматний вогонь *по всякій жінці, яку буде помічено в козацьких шанцях* (виділено нами. — О.К.). Дуже багато жіноцтва полягло від розривів порохових ядер», серед них, за переказом, загинула і Варвара Мотора⁴⁹. Інформацію про активну участь українських жінок у різного роду військових змаганнях подають не лише дотичні до наведеного усні історичні джерела⁵⁰, але й значна кількість джерел письмових⁵¹.

У переказі, записаному на Катеринославщині у другій половині ХІХ ст. Г. Надхіним, фіксується інформація про традиції козацького життєустрою та про рівень впливу жінки на повсякденне життя чоловічої військової спільноти. «...У запорожців був *звичай* (виділено нами. — О.К.) інколи прощати злочинцеві, якщо котрась із *місцевих дівчат* відважувалась *вийти за нього заміж* (виділено нами. — О.К.)»⁵². Як бачимо, записаний в межах колишнього Запорожжя переказ свідчить про те, що на цій території були і «місцеві дівчата», і «місцеві» звичаї одруження, і «місцеве» козацьке шлюбне право, а отже, й «місцеві», народжені біля татарських кордонів, діти, чиє повсякденне життя нормувалось як Литовськими Статутами, так і нормами «місцевого» козацького звичаєвого права.

Схожий за змістом переказ записав на Волині на межі ХІХ–ХХ століть відомий український історик О. Левицький. Переказ побутував серед жителів невеличкого міста Крупця. В ньому розповідається про те, що «...*молодий козак за якийсь злочин був засуджений до смертної кари. Коли був прочитаний декрет і палач підвів засудженого до плахи, із натовпу вийшла дівчина і накрила платком його голову, даючи тим самим знак, що вона обирає його собі в чоловіки* (виділено нами. — О.К.) і тим звільняє від страти»⁵³.

Ще одне, тепер уже документальне, свідчення про побутування на українських землях такого елемента козацької звичаєвості ми віднайшли серед записів, занесених до книги гродської Луцької в 1606 році. В одному з документів говориться про те, що 1606 року в м. Олиці на Волині в магістратському суді розглядалась справа Януша Кобринця, слуги литовського підстоля Миколая Глібовича, який служив у того Глібовича

«службу гайдуцькую» і за вбивство товариша «был осаженным на горло», засудженим до смертної кари. Під час розгляду цієї справи «одна чесна дівчина із міщанок побажала взяти з убивцею шлюб» (виділено нами. — О.К.). Дівчина привселюдно звернулася до «шляхетних і учтивих людей», які були присутні при розгляді справи, «бажаючи його (злочинця) «соби впросити в стан святий малженський». Присутній при розгляді справи уповноважений з боку пана Глібовича визнав заяву дівчини настільки правомірною, що відразу ж, без заперечень і додаткових уточнень, доповів про це своєму патрону. Пан Глібович невдовзі дав уповноваженому згоду на такий декрет: вбивця може бути звільнений від смертної кари за умови, якщо відразу ж «прийме шлюб с тою девочкою учтиво явно, в костьолі католицькому». В противному випадку «уж би реч иншая з ним се діяла»⁵⁴.

Підсудний відразу ж погодився з такою пропозицією і його одразу із в'язниці відвели до костьолу в супроводі возного, якого зобов'язали бути присутнім на вінчанні. Наступного дня засудженого «на горло» було звільнено з-під варти, а возний вніс до актових книг реляцію про те, що слуга пана М. Глібовича, гайдук Януш Кобринець був обвінчаний з дівчиною в його присутності і звільнений з-під варти⁵⁵.

Стає очевидним, що на світанку свого історичного життя українська козацька спільнота на рівні побутової свідомості ординарних людей мала вироблену під впливом різнорідних взаємопроникаючих факторів традицію сприйняття (прочитання) образу сильної жінки та жінки-войовниці. Цей образ транслювався крізь призму запеклої боротьби степового соціуму з різного роду поневолювачами, через сюжети, пов'язані з участю жінок у бойових діях козацьких загонів, захистом степових фортець і поселень, визволенням з неволі бранців та вихованням молоді. В історичних легендах і переказах Нижньої Наддніпрянщини сценарії військової активності жінок постають, швидше, як узвичаєні елементи життеустрою степової спільноти, а не як об'єкти висміювання жіночої ініціативи чи зневаги. Отже, маємо підстави говорити про те, що Запорожжя, яке утвердилося на арені політичного й історичного життя в середині XVI ст., продукувало інформацію (пісні, думи і перекази) не лише про повсякденні практики «войовничої чоловічої спільноти», а й про традиції та повсякденне життя жінок-войовниць. А специфіка жіночого в культурному просторі Запорожжя полягає не в його відсутності (у відповідності з прийнятою за аксіому чоловічою системою очікувань), а навпаки, в присутності жіночого чинника в легендах, традиціях та повсякденних практиках запорозького козацтва⁵⁶. Насичений сценаріями жіночої активності та маркованими жіночим впливом традиціями козацького життеустрою культурний простір Нижньої Наддніпрянщини вочевидь став одним з каталізаторів, які спричинили появу на теренах Речі Посполитої дискурсу про сильну, войовничу жінку, який склався в XVI–XVIII століттях.

Цей, народжений біля татарських кордонів, дискурс кардинально відрізнявся від дискурсу про «маскулінну жінку»⁵⁷ та від «vīrigo»⁵⁸ в англійській сатирі XVI–XVII ст.⁵⁹ Він, очевидно, був створений чоловіками не як засіб висміювання бунтуючих жінок, через їхні агресивні виклики становому, релігійному чи гендерному порядку, а для звеличення образу ініціативної жінки-войовниці, степової амазонки.

Таким чином, південноукраїнський степ спродукував, а козацтво, яке утвердилося на арені політичного й історичного життя України в середині XVI ст., інтерпретувало та зуміло експортувати за межі свого культурного середовища унікальний для європейської соціокультурної традиції образ жінки-войовниці. Його особливістю стало значне розширення життєвого простору жінки, вихід за рамки традиційного трикутника «чоловік–дім–родина» та освоєння традиційно чоловічих ролей воїна, лідера мікрогрупи, захисника домашнього вогнища.

¹ На той час українська й російська історії розглядалися як течії єдиного потоку, а українські вчені вважали російську історію та культуру своєю. Див.: *Козут Зенон*. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України. — К.: Критика, 2004. — С. 188. У відповідності до цієї схеми розглядалось і становище жінки в козацькому середовищі. Інтерес до нього зводився до козацького аскетизму та виголошеної П.О. Кулішем тези: «Не ступай бабо ногою у січовий Кіш, лучче в домовину». Ця теза, очевидно, відповідала уявленню автора і тогочасної історичної науки про статус та межі присутності жінки в культурному просторі Південної України. Цит. за: *Кривоший О.П.* Жінка в суспільному житті України за часів козаччини. Історичні розвідки. — Запоріжжя: Поліграф-Просвіта, 1998. — С. 3.

² *Тойби А.Дж.* Постижение истории. Сборник [пер. с англ. Е.Д. Жаркова]. — М.: Прогресс, 1996. — С. 13.

³ Див.: *Кравченко А.* Козацька наречена // Запорозжці: до історії козацької культури / упорядк. тексту, передм. і. Кравченка; упорядк. іл. матеріалу Ю. Іванченка. — К., 1993. — С. 215–231; *Кривоший О.П.* Козацька Україна: жінка зі зброєю // Запорозька Січ. — 1993. — 31 серп.; *Він же*. Жінка в історії Запорозького козацтва // Тези доповідей на міжнародній науково-практичній конференції «Жінки України: сучасний статус і перспективи». — Одеса, 1995. — С. 45–47; Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво // Нова парадигма. Гуманітарний журнал молодих вчених Запорізького регіону. — Запоріжжя. — 1997. — Вип. 5. — С. 18–24; Жінка і козацьке право // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції [Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р.] — Секція III, IV, V. — Запоріжжя, 1997. — С. 35–40; *Жеребкин С.* Гендерные «политики идентификации» в эпоху козачества // Гендерные исследования. — Харків, 1998. — 1998. — № 1. — С. 228–252. Стаття В. Андрущенко, що побачила світ в 1991 році (див.: *Андрущенко В.* Запорозжці і жіноцтво // Наука і суспільство. — 1991. — № 7. — С. 55–58), на жаль, не витримує критики.

⁴ *Савельева И.М., Полетаев А.В.* История и время. В поисках утраченного. — М.: Языки русской культуры, 1997. — С. 58.

⁵ *Берк П.* Антропология итальянского Возрождения // «Одиссей». Образ другого в культуре. — Москва, 1994. — С. 272–283.

⁶ Див.: *Замятина Н.Ю.* Взаимовлияние образов географических объектов: постановка проблемы. — Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран. — Вып. 15. — Москва, 2002. — С. 170–171.

⁷ Див.: *Гуревич А.Я.* Некоторые нерешенные проблемы социальной структуры феодального общества. Индивид и общество. — Вып. 31. — 1968. — С. 72–73; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 7.

⁸ Див.: *Фуко М.* Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. — СПб., 1994. — 220 с.

⁹ *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) — К., 1993. — С. 82.

¹⁰ Див.: *Яворницький Д.І.* Вольності запорозьких козаків. — Дніпропетровськ, 2002. — 359 с.; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. — К., 1994. — 539 с.; *Павленко І.Я.* Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці: буття у просторі та часі. Монографія. — Запоріжжя, 2006. — 243 с. та ін.

- ¹¹ Дюбу Жорж. Европа в средние века. [пер. с фр. В. Колесникова]. — Смоленск: Полиграмма, 1994. — С. 10.
- ¹² Смоляр Л. Олена (Мар'яна) Зависна — героїчний епізод чи типовий образ жінки-героїні в українській історії // Наше життя. — 2000. — Ч. 2, лютий. — С. 2.
- ¹³ Детальніше про це див.: Павленко І.Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини: буття у просторі та часі. Монографія. — Запоріжжя, 2006. — С. 4–5.
- ¹⁴ Див.: Український степовий кордон в середині XVI століття (сподаги барського старости Бернарда Претвичча). — Запоріжжя; Київ, 1997 — 84 с.; Турченко Ф.Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій). — Запоріжжя, 2009. — С. 9–11; Павленко І.Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини: буття у просторі та часі. Монографія. — Запоріжжя, 2006. — 243 с.; Жеребкін С. Гендерные «политики идентификации» в эпоху козачества // Гендерные исследования / Издание Харьковского Центра Гендерных Исследований. — Харків, 1998. — № 1. — С. 228–229 та ін.
- ¹⁵ Див.: Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению. — Москва, 2008. — С. 64–71.
- ¹⁶ Див.: Антоній І (Й. Ролле). Украинские женщины // Киевская старина. — 1883. — Июнь. — С. 268–269; Charewiczowa L. Kobieta w dawnej Polsce. — Lwow, 1938. — С. 36–39; Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939. — К., 1995. — С. 34.
- ¹⁷ Мірза-Авакянц Н. Українська жінка XVI–XVII ст. — Полтава, 1920. — С. 12.
- ¹⁸ Антоній І (Й. Ролле) Украинские женщины // Киевская старина. — 1883. — Июнь. — С. 271.
- ¹⁹ В 1630 р. козачка Федора Андрієва продала Іванові Волевачу пасіку по річці Інгульцю за 500 кін литовських грошей. Див.: Матеріали по історії козацького землевладення (1494–1668 гг.) // Чтенія ИОНЛ. — К., 1894. — Кн. 8. — Отд. 3. — С. 17; В 1615 році, козак Максим Михайлович «з мал-жонкою своєю» продає лісові угіддя та рибні плеса по річках Цирульнику, Макаровій та Інгульцю. Див.: Чтенія в историческом обществе Нестора Летописца. Кн. VIII. Отд. III. С. 16; Уляна Потапова з дітьми своїми Опанасом і Богданом Потаповичами в 1531 р. продала маєність Вороховичі «в Белых Берегах лежачою» Див.: Архив Юго-Западной России, Ч. VII, т. I. — С. 69–70. * (Білобережжя — місцевість поблизу Дніпрових порогів. Див.: Мірза-Авакянц Н.Ю. Віймки з джерел до історії господарства та класової боротьби на Україні. — Харків, 1930. — С. 22.). В 1747 році п'ять козаків-низовиків вбили чумака і пограбували його майно. Трьох з п'яти запорожців незабаром спіймали і привезли на Січ разом із забитим. Без гаяття часу цих зловмисників «приговорено било» кошовим отаманом Павлом Козолецьким і «тамошнім товариством... купно з мертвим тілом схоронити в яму...». Але удова козака, яка також прибула на цей суд, повідомила присутнім, що її чоловік у свій час заборгував «деяким кредиторам» 223 крб. 50 коп. і запропонувала стягти ці гроші із засуджених до смертної кари... Цит. за: Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — С. 134.
- ²⁰ Антоній І (Й. Ролле). Украинские женщины // Киевская старина. — 1883. — Июнь. — С. 273.
- ²¹ Там само. — С. 273.
- ²² Мицк Ю.А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 27; Жеребкін С. Гендерные «политики идентификации» в эпоху козачества // Гендерные исследования. — Харків, 1998. — № 1. — С. 240–252.
- ²³ Любамирски Л. «Воинственная женщина» в культуре польско-литовского содружества // Женщины на краю Европы / под ред. Е. Гаповой. — Минск, 2003. — С. 33.
- ²⁴ Антоній І (Й. Ролле). Украинские женщины // Киевская старина. — 1883. — Июнь. — С. 272.
- ²⁵ Zamoyski Adam. The Polish Way. — New York; Toronto: Franklin Watts, 1988. — P. 107.
- ²⁶ Любамирски Л. «Воинственная женщина» в культуре польско-литовского содружества // Женщины на краю Европы / под ред. Е. Гаповой. — Минск, 2003. — С. 34.
- ²⁷ Lorence-Kot Bogna. Child-Rearing and Reform: A Study of the Nobility in Eighteenth-Century Poland. — Westport; Connecticut: Greenwood Press, 1985. — P. 61.
- ²⁸ Milosz Czeslaw. The History of Polish Literature, 2nd ed. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1983. — P. 63.
- ²⁹ Див.: Ситько О.М. Поетика української світської новолатинської поезії доби пізнього Середньовіччя та Бароко. Автореф. на здоб. наук. ст. кандидата філологічних наук. — Кіровоград, 2007. — 18 с.
- ³⁰ Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709 р.). — К., 1999. — С. 113.
- ³¹ Див.: Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків. — Дніпропетровськ, 2002. — 359 с.; Каманин І.К. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. — К., 1884; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — 539 с.; Андрущенко В. Запорозжці і жіноцтво // Наука і суспільство. — 1991. — № 7. — С. 55–58 та ін.

- Павленко І.Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці: буття у просторі та часі. Монографія. — Запоріжжя, 2006. — С. 5.
- ²⁰ Кравченко А. Козацька наречена // Запорозжці: до історії козацької культури / упорядк. тексту, передм. І. Кравченка; упорядк. іл. матеріалу Ю. Іванченка. — К., 1993. — С. 215.
- ²¹ Див.: Чабаненко В.А. Козацтво і українська мова // Українське козацтво: Мала енциклопедія / кер. авт. колект. Ф.Г. Турченко; відпов. ред. С.Р. Лях. — Вид. 2, доп. і перероб. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 265.
- ²² Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. — 2-е изд. — М., 1990. — С. 524.
- ²³ Lozinski Wladyslaw. Zycie Polskie w dawnych wiekach. 2 nd ed. — Lwow: H. Altenberg, 1908. — С. 207–208.
- ²⁴ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002. — С. 107.
- ²⁵ Павленко І.Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці: буття у просторі та часі. — С. 11.
- ²⁶ Пушкаръев Л.М. Втілення і відображення дійсності в історичному джерелі // Український історичний журнал. — 1970 — № 10. — С. 61.
- ²⁷ Азбелев С.Н. Отношения предания, легенды, сказки к действительности (с т.з. разграничения жанров) // Славянский фольклор и историческая действительность. — М., 1965. — С. 11–12.
- ²⁸ Див.: Михайлов Б.Д. Мелітополь: природа, археологія, історія. — Запоріжжя. 2002. — С. 257–258.
- ²⁹ Там само. — С. 50.
- ³⁰ Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV–III вв. до н.э.). — К.: Наукова думка, 1985. — С. 70.
- ³¹ Див.: Божко С. Чому зникають кургани? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: //www.day.kiev.ua/203517/.
- ³² Фіалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. — К.: ИА НАНУ, 1994. — С. 4–18.
- ³³ Там само. — С. 13–16.
- ³⁴ Эварницкий Д.И. Очерки по истории Запорожских Козаков и Новороссийского края. — СПб., 1889. — С. 128.
- ³⁵ Цит. за: Денисюк І. Амазонки на Поліссі. — Луцьк: Надстир'я, 1993. — С. 11.
- ³⁶ Див.: Мицик Ю.А., Стороженко І.С., Плохій С.М. та ін. «Тії слави козацької повік не забудем...»: Історично-краєзнавчі нариси про пам'ятні мсця Дніпропетровщини періоду Визвольної війни українського народу 1648–1654 років. — Дніпропетровськ, 1989. — С. 104–105.
- ³⁷ Див.: Родаченко І. У славнозвісній Буші // Народна творчість та етнографія. — 1969. — № 1. — С. 23–30; Бережков М. Нежинские предания, относящиеся к 1709 Полтавскому году. (Речь, читанная в годичном собрании Нежинского ученого общества при институте князя Безбородько. 14 сент. 1909 г.). — Ніжин, 1909. — С. 1–15; Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України. — Львів: Центр Європи, 2005; та ін.
- ³⁸ Див.: Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К.: Наукова думка, 1965. — С. 119, 590, 613; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. 1889, Т. 14. — С. 902; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — Ч. 6. — Т. 1. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVII вв. (1498–1653 гг.). — К., 1876. — С. 427; Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 120 зв.; АЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — С. 118.
- ³⁹ Надхін Г.П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. — М., 1877. — С. 54.
- ⁴⁰ Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. // Киевская старина. — 1900. — Кн. 1. — С. 14.
- ⁴¹ Архив Юго-Западной России (АЮЗР). Ч. VIII. Т. III. — К., 1909. — С. 521–522.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Див.: Кривошій О.П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу (X — перша половина XVII ст.). — Запоріжжя: Просвіта, 2001. — С. 41–47. Він же: Жінка і козацьке право // Жінка в суспільному житті України за часів козаччини. Історичні розвідки. — Запоріжжя: Поліграф-Просвіта, 1998. — С. 31–35; Роль образу Богоматері в духовному становленні Запорозжя // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідницької лабораторії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя, 1996. — Вип. 1. — С. 69–71; Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво // Нова парадигма: гуманітар. журн. мол. вчених Запорізького регіону. — Запоріжжя, 1997. — С. 18–24.
- ⁴⁴ Однією з причин виникнення дискурсу про маскуліну жінку в Англії XVI — початку XVII ст. було носіння жінками чоловічого одягу. Це нове для консервативної Англії віяння висміювали всі тогочасні

моралісти, хронікери і навіть драматурги. Жінки, які зважились носити чоловічий одяг, піддавались осуду і висміювались.

- ⁵⁸ Сильні жінки в ранньосередньовічній Європі та Польщі наділялись ярликом «*virago*» — мегера. Це поняття було широко розповсюджене в Італії в період Ренесансу і означало тип жінки-амазонки. Воно трактувалось як означення прекрасної дами, рівної з чоловіком, і мало позитивний характер сприйняття. В Англії природа «*virago*» була предметом жвавих і досить популярних дискусій. В їх результаті значення поняття «мегера» з позитивного набуло різко негативного змісту — відштовхуюче вульгарна, дуже агресивна жінка.
- ⁵⁹ Любамирски Л. «Воинственная женщина» в культуре польско-литовского содружества // Женщины на краю Европы / под ред. Е. Гаповой. — С. 35.

Анотація: автор з'ясовує специфіку та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя.

Ключові слова: Південна Україна, культурний простір, козацтво, жіноцтво, Запорозжя, традиції, жінка-войовниця.

Аннотация: автор выясняет специфику и границы присутствия «женского» в культурном пространстве Запорозжья.

Ключевые слова: Южная Украина, культурное пространство, женщины, Запорозжье, традиции, женщина-воительница.